

УДК 1:2:154.922.4 (477)

Релігійно-філософські та психологічні аспекти творчості Григорія Сковороди

Олександр Макаренко,

доктор медичних наук, професор
Переяслав-Хмельницького державного педагогічного
університету ім. Григорія Сковороди

Марія Голубєва,

кандидат педагогічних наук, доцент
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

Тетяна Анікеєва,

студентка Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

Ольга Литус,

студентка Переяслав-Хмельницького державного
педагогічного університету ім. Григорія Сковороди

Статтю присвячено дослідженню релігійно-філософських та психологічних аспектів життєдіяльності і творчості Григорія Сковороди. Проаналізовано зміст понять „самопізнання”, „друге народження людини”, „героїзм”, „служіння народу” у світоглядному трактуванні видатного українського мислителя.

Ключові слова: філософія, релігія, етнопсихологія, критичний аналіз, Григорій Сковорода.

The paper contains the research of religious, philosophical and psychological aspects of H. Skovoroda's life and creative work. The content of the notions of „self-knowledge”, „a rebirth of the person”, „heroism”, „service to the people” is considered within world-view interpretation of this famous Ukrainian thinker.

Keywords: philosophy, religion, ethno-psychology, critical analysis, Hryhorii Skovoroda.

Протягом усього свого життя Григорій Сковорода у всіх своїх наукових працях поглиблював розпочатий ще у стінах Києво-Могилянської академії процес переорієнтації філософії з логічної форми тлумачення

шляхів богопізнання на символіко-метафоричну форму. А цей процес, за своєю природою, не може не викликати інтересу і до проблем людинознавства. Аспекти богопізнання у Григорія Сковороди ґрунтуються на християнських принципах. Він у своїх роздумах широко використовує ідеї своїх всесвітньовідомих попередників, а також досконале знання Біблії.

Метод пізнання, себто спосіб розуміння того, як осягаються істини буття, в межах християнської традиції для Григорія Сковороди є однозначним: „Кто может разуметь что-либо со всех видимых и невидимых тварей, не разумея того, кой всему голова и основание? Начало премудрости – разуметь Господа. Если кто не знает Господа, подобен узникам, поверженным в темницу. Таков кто может понять во тьме? Главнейший премудрости пункт есть знание о Боге. Не вижу его, но знаю и верую, что он есть”, – говорить Григорій Сковорода вустами Памви у діалозі „Наркіс” [10, с. 155].

Український мислитель дотримувався думки, що безмежність Бога спричиняє безмежність засобів його можливого пізнання, потребу винайти метод богопізнання, який би спирався на безмежну природу людини. Між людським пізнанням і Богом існує простір, подолання якого й становить остаточну та неминучу мету людського буття.

Метафористику „мандрування” у просторі надзвичайно яскраво й повно представлено у багатьох творах Григорія Сковороди. У цих мандрах спостерігається постійне смислове протистояння „зовнішнього” і „внутрішнього”: „Если кто странствует по планетам, бродит век свой по историям, кто может знать, что делается в сердце?”. Спрямованість не на зовнішні ознаки, а на внутрішні смисли становить характерні риси розуміння пізнання християнських мислителів, в тім числі й Григорія Сковороди. Зв’язок між самопізнанням і формуванням смислу життя є істотною проблемою історії всесвітньої психології. У встановленні цього зв’язку Григорієві Сковороді належить одне з чільних місць у європейській психологічній та філософській думці.

Самопізнання людини і світу (через людину світ пізнає сам себе) завершується з’ясуванням сенсу буття, і цей сенс є головним мотиваційним підґрунтям вчинкових дій, спрямованих на утвердження людини у світі, усвідомлення нею своєї гідності. В залежності від визначення сенсу буття людина встановлює спосіб життя, визначає відповідну стратегію дій. Сенс буття, взятий у його ідеальній формі, вступає в суперечність з реальною поведінкою людини, і тоді особистість вносить певну корекцію у свої вчинки. Цим вона себе вдосконалює і ґрунтовніше утверджується в житті.

Сенс життя у вченні Григорія Сковороди проявляється у самопізнанні, розкритті людиною самої себе, тобто передбачає повернення до глибинних підстав її існування. Верховною метою життя мислитель вважає пізнання людиною Бога, який через людину бачить себе самого. Проміння Господа є світло очей людських. Григорій Сковорода у зв’язку з цим наводить

афоризм: „Мудрого очі – в його голові, а безтямний у пільмі ходить” [8, с. 201].

Розкриваючи ідею єдності людини і світу (у термінах мікрокосмосу та макрокосмосу), Григорій Сковорода прагне зрозуміти сенс життя у ставленні до його мети. Він висловлюється так: „Я вірю і знаю, що все, що існує у великому світі, існує і в малому, і що можливе у малому світі, те можливе і у великому у зв'язку зі схожістю будови” [9, с. 113]. Цей спосіб бачення, саморозкриття Бога (через життєвий шлях Христа) сповнений великого трагічного змісту. Людині, як і Христові, належить розлучитися зі світом, у якому вона опинилася. Цей світ неістинний і він лише вказує на вигадані цінності, які виключатимуться з основи формування сенсу життя через самопізнання. Людина (особистість), за Григорієм Сковородою, через екстаз, як і в неоплатонізмі, повертається до своєї безсмертної душі. Чи розуміє вона це? І Григорій Сковорода, можна й так трактувати, прагне нагадати шлях, що веде до такого розуміння.

На думку Григорія Сковороди, кожна людина має життєве призначення. Сенс життя полягає у тому, щоб перейти від зовнішнього, неістинного – до внутрішнього, істинного. Це справа не якогось окремого акту пізнання, а всього життєвого шляху. Філософ подає власне тлумачення. „Сліпий” означається ним як сліпий до вищих цінностей. Філософ не помічає пишноти храму, світу в цілому. „Омитий” (просвітлений) пропонує „сліпому”: „Піди додому і вирий зіниці твої, поховані в міху твоєму. Принеси їх сюди. Тоді обновиться тобі храм цей і відчуєш блаженство, сповнився насолодою” [8, с. 54].

Григорій Сковорода розкриває велику силу духу, окреслює перехід людини від „буденної свідомості” до „філософської” – це піднімає людину з буденності до філософського прозріння. Преображення переходить у воскресіння, при цьому людина звільняється від тягаря „обниклого” світу і бачить нову істинну. Український мудролюб розуміє преображення як найважливішу подію в житті людини. Він не раз розповідає притчу про блудного сина, тлумачить її як життєву дорогу такого повернення.

Опановуючи чуття вічності, людина здійснює своє друге народження. Завдання Біблії – сприяти цьому. Треба пізнати, насамперед, себе, угледіти приховану у своєму тілі вічність наче іскру в попелі. І світло премудрості входить у душу, коли людина розрізняє два свої ества – тлінне і вічне.

Михайло Ковалинський розповідає про цю найважливішу подію на життєвому шляху свого вчителя зі слів самого Григорія Сковороди: „Вставши рано, пішов я в сад прогулятись. Перше відчуття, яке я сприймав серцем моїм, була якась розв'язаність, свобода, бадьорість, надія з виконанням. Увівши в цей настрій духу всю волю і всі бажання мої, відчув я в собі надзвичайний рух, який переповнив мене незрозумілою силою. Відразу ж якийсь найсолодший потік наповнив душу мою, від якого вся вона запалала вогнем, і, здавалось, що в жилах моїх полум'яна течія колооберталась... Я заглибився в себе, відчув неначе синівське

любові запевнення, і з того часу присвятив себе синівській покорі Духові Божому” [3, с. 196].

Григорій Сковорода – вдумливий психолог, обдарований глибокою інтуїцією, завдяки якій він міг проникати в душу людини й розпізнавати з першого погляду її внутрішню суть. Мандрівний спосіб життя цієї непересічної особистості дав змогу збагатити життєвий досвід і пізнавати людей різних суспільних прошарків. Про його психологічну проникливість свідчить хоч би таке місце з діалогу „Алфавіт миру”: „Ото я бачу перед собою двох людей, що роблять одне й те саме діло. Ця людина дрібною послугою втішає, а та й дорогим подарунком прикро вражає. Ця особа може гніватися, насміхатись і навіть лякати, одначе все це приховує в собі щось миле, а в тієї навіть ласкавість дише таємною відразою. Осуд цієї людини дає більше насолоди, ніж хвала тієї” [4, с. 108]. Григорій Сковорода збагнув, як бачимо, харизматичні властивості особистості, тобто ті вольові та емоційні властивості, якими та чи інша особа притягує до себе, очаровує своє оточення кожним своїм словом і рухом.

Особливу увагу Григорій Сковорода приділяв проблемі так званої „сродности”, під якою він розумів те, що ми сьогодні назвали б відповідністю психологічної структури особистості основній діяльності людини. Говорячи про „сродность”, він мав на увазі природжену обдарованість людини, притаманні їй „зроду” нахили та здібності.

Мислитель відчув у собі велике покликання перевиховати суспільство, що опинилося в лещатах російського самодержавного бюрократизму. Відгороджені від джерел вільної творчості та громадської активності, провідні кола українського суспільства піддавалися дедалі більше процесові суспільно-моральної деградації і розкладу. Тогочасний підхід російської ортодоксії глушив правдиве релігійне життя. Козацька аристократія, перетворена на чолобитне дворянство, втрачала громадянську гідність у гонитві за „чинами” та матеріальними вигодами. Григорій Сковорода спостерігав, як „дух неситості” і „жадоба почестей, срібла, волостей” сковували людські душі. Вимогливий у найвищій мірі до себе самого, мислитель висував високі вимоги і до тих, хто жадав відігравати провідну роль в суспільстві, і суворо засуджував усіх, хто діяв усупереч своєму життєвому покликанню. Бо ж покликання – це голос душі, який спрямовує людину на поле діяльності, відповідне її природженим нахилам і здібностям. Той, що був би добрим хліборобом чи гончарем, хоче бути не менше, як полководцем або першосвященником. „Буває, – говорить Григорій Сковорода, – що на чолі війська стає той, хто повинен сидіти в оркестрі” [9, с. 18]. Таке ж діється і в духовних колах, де забувають, що „пастух, який пасе вівці чи свині згідно з своєю природою, є в сто разів блаженніший, ніж священник, який чинить опір Богові” [3, с. 212].

Отож найперше завдання самопізнання, на думку Григорія Сковороди, – пізнати свої природжені нахили та здібності, щоби збагнути своє покликання і обрати відповідне поле діяльності. Вибір професії, яка не відповідає психологічній структурі людини, погано і для неї, і для

суспільства. „Несродность” розкладає будь-яку професію. „Хто вносить мертвечину в науку й мистецтво?” – запитує Григорій Сковорода. Йї відповідає: „Несродность. Хто знеславив чин свячений і чернечий? Несродность” [4, с. 132]. „Не буде мати успіху лікар, що не має покликання, хоч би й здобув технічну вправність, а такий же вчитель не потягатиме за собою учнів, незважаючи на своє знання предмета” [6, с. 66].

Мислитель з’ясовує психологічні й етичні моменти, завдяки яким „сродна праця” має перевагу над „несродною”. Працю, яка відповідає її психологічній структурі, людина виконує з бажанням, вкладає в неї всю душу. Така праця є джерелом життєрадісності. Пригадується Григорієві Сковороді, між іншим, праця бджоли, до якої він любив придивлятися. „Як розкошує, – пише він, – бджола своєю працею, збираючи мед! За мед їй відбирають життя, але вона не перестає трудитися, доки живе. Солодкий їй мед, але ще солодший труд” [8, с. 356]. Якщо йдеться про оцінювання людини з огляду на її суспільну значущість, то Григорій Сковорода вказує на те, що остання має бути використана для суспільства. Діючи за сродністю, говорить він, „будеш для себе й для братії твоєї корисним” [8, с. 232]. Він звертається із закликом до хлібороба: „Збирайся орати землю, заготовляти їжу для людей і худоби, плекати стада або бджоли, або що твій Господь у тобі покаже тобі... Цього очікує від тебе батьківщина” [7, с. 11].

До високого морального завдання, на думку мислителя, покликаний і воїн. Він закликає його: „Борони хліборобство й купецтво від внутрішніх грабіжників і зовнішніх ворогів... Заколювати образу, боронити страждущу й беззбройну невинність, захищати основу суспільства – правду, – це його, воїна, розкішне і снідання, і обід, і вечеря” [6, с. 78].

Найважливіше, чим повинен керуватися у своїй діяльності простий громадянин, – це правда, а не корисливість. Правді повинен чесно служити, передусім, воїн. Григорій Сковорода, скоріш за все, мав на увазі українське козацтво, його героїчну боротьбу за віру і правду, за „мир хрещений і край веселий” [6, с. 78], його самовідданість і любов до рідного краю.

Ця любов мусила полум’яніти і в серці нашого мудреця. Глибоко збагнув його душу тогочасний автор, що в біографічній повісті відтворює момент у житті Григорія Сковороди, коли на пасіку, де він перебував, приятелі принесли звістку про зруйнування Запорозької Січі. „Григорій весь онімів, і тільки думка сумною чайкою кружляла в небі над запорозьким Великим Лугом і квилела скорботно й жалібно. Він розумів, був певен, що це кінець, що більше не буде Січі — як і Гетьманщини та слобідських полків. Віднині скривджений не знайде в світі правди... Сковорода молився сам на пасіці... І плакав. І знов молився. І ніч над ним стояла така сумна, така печально слізна... Від того дня не знав Григорій спокою” [1, с. 97].

Григорій Сковорода високо цінував героїзм, моральні подвиги людини, яка не боїться матеріальних втрат, злигоднів, огуди, переслідувань – навіть смерть їй не страшна! Позбавити людину можливості діяти згідно з собою – означає позбавити її життєвих соків: „Це її люта смерть”. „Несродна” діяльність є джерелом „смертної науки” – нудьги. Людина

нудьгує, коли не знаходить себе. Її душевний стан нагадує стан хворого, якому „вся їжа гірка, послуга немила. А постіль тверда. Жити не може і вмерти не хоче” [10, с. 45].

Григорій Сковорода цінує вагу виховання в процесі пробудження самосвідомості. Виховання, на думку мислителя, доводить „сродність” до завершення, допомагає зрозуміти „таємний кивок блаженного Духа в нашому нутрі”, „внутрішній поклик” до самопізнання. Але чого немає в психічній структурі людини, того вихованням не прищепимо. „Навчання є практикою та звичкою і дочкою натури” [4, с. 162]. А натура – головне. „Пташина може навчитися літати, – не черепаха” [3, с. 38].

Учення про „сродність” висуває перед людиною завдання пізнати свої психічні задатки, якими вона наділена „зроду”, щоб їх відповідно розвинути й реалізувати в житті. Іншого змісту й характеру надає мислитель самопізнанню в містичному аспекті. Самопізнання має на меті розкрити перед людиною її глибинну духовну суть; як каже Григорій Сковорода, „вдруге народитися”. Філософ визнає двоїстий характер єдиного буття: побіч світу видимого – світ невидимий.

Самопізнання, яке розкриває в людині „справжню людину”, є моментом її „другого народження”, „народження з висот”, „народження від Духа”. Людина оновлюється, знаходить в собі „нетлінну людину”. Вдруге народитися – означає знайти в собі те, що ніколи бути не починало і ніколи бути не перестане, бо воно божественне, інакше кажучи – „знайти в нашому попелі заховану іскру божества”. Григорій Сковорода засуджує „зовнішнєлюбців”, які „бачать тільки зовнішню плоть і всюди її подивляють, описують, вимірюють, а духовну суть, яка криється в плоті, не знаючи її, змішують із плоттю та називають примарою” [2, с. 65].

Незважаючи на те, що мислитель наголошує на важливості „другого народження”, він навіть не натякає на особистий досвід із сфери такого типу переживань. Адже містики спираються на власний досвід, коли розкривають нам таємницю містичних поривів. Можемо тільки покладатися на свідчення Михайла Ковалинського, улюбленого учня й друга Григорія Сковороди, якому мислитель оповів про свої переживання 1770 року. Філософ прожив тоді три місяці у монастирі біля Києва. Одного дня він почув внутрішній голос, що остерігав його, аби не залишався в Києві. Коли ж він вийшов на гору над Подолом, то його вдарив нудотний запах трупів, хоч там трупів не було. Отож, незважаючи на умовляння друзів, які намагалися затримати його, Григорій Сковорода залишив Київ, де скоро вибухла морова зараза. По дорозі переночував у монастирі в Охтирці. Вранці вийшов у сад прогулятися. І тут сталося з ним щось дивне. Він почув у собі надзвичайне піднесення, що переповнило його „незбагненою силою”. Було то почуття невідомої йому досі легкості і вільності, бадьорості і надії. „Все нутро, – оповідав мислитель, – загорілось огнем, і здавалося, що в жилах моїх переливався полум’яний струмінь... Я почав не ходити, а бігати, ніби несло мене якесь захоплення; я не чув

у собі ні рук, ні ніг, ніби я весь складався із самого вогню, що несеться в просторі кругобуття” [1, с. 89].

Григорій Сковорода так описував далі свій тодішній стан другові, якому, мабуть, єдиному, довірив свою таємницю: „Увесь світ цез перед мною; тільки почуття любові, спокою, вдячності, вічності оживляло мою істоту. Сльози полилися з очей моїх струмками і розлили якусь зворушливу гармонію по всій моїй істоті. Я проник у себе, відчувши синівську любов, і відтоді віддав себе з синівською покорою Духові Божому” [9, с. 229].

Хоч проминуло відтоді двадцять чотири роки, Григорій Сковорода розповідав про той випадок своєму другові з особливим зворушенням [9, 230], оскільки був схильний вважати його „другим народженням”. Михайло Ковалинський: „Серце його досі поклонялося Богові як раб, а відтоді полюбило його як друг” [4, с. 163]. В описі вирізнено всі важливі моменти містичного переживання: надзвичайне внутрішнє піднесення, просвітлення, почуття вільності й душевного миру, радості й духовного оновлення.

Як же дивиться Григорій Сковорода на акт другого народження? Він вияснює його, звичайно, в дусі містицизму, як продукт просвітлення, що „осяє душу раптом, як блискавка” [8, с. 213]. Потрібна для цього „одна тільки мить”.

Іншим разом, одначе, мислитель висловлює думку, що людина повинна тривало поглиблювати своє внутрішнє життя, і що друге народження приходить як результат довготривалого внутрішнього різьблення, чи, як говорить Григорій Сковорода, „очищення серця”. Процес же очищення потребує чимало часу. Та „божественна іскра в серці нашім” приховується в нашій плоті „ніби промениста іскра в кремінці”, щоб „у свій час явитися так, як лілея на ниві і як джерело в безводній пустині” [4, с. 28].

Михайло Ковалинський передає думку Григорія Сковороди, що душевний світ – плід другого народження – „підготовляється здалека, росте тихо в глибині душі і дужчає від почуття вчиненого добра” [6, с. 182]. На цю потребу вказував і Платон як на потребу внутрішнього дозрівання, яке є передумовою пізнання глибинних правд. Це пізнання дається людині після тривалих роздумів, у результаті яких спалахує світло в душі. Зазначимо, в листі до одного з друзів, який, очевидно, нарікав на свої страждання, Григорій Сковорода писав, що страждання можуть бути джерелом моральної кризи і другого народження. „Знай, – пише Григорій Сковорода, – що після цих ран народиться в тобі нове серце... чисте, правдиве і нове. Це друге наше народження” [7, с. 12].

Проте український любомудр засуджував тих, що шукають страждань. Він уважав радість за найвищу цінність життя. Учив великої мудрості: вміти радуватися. Називав радість „здоров'ям гармонійної душі” [1, с. 62], гадаючи, що „душа, вражена якоюсь вадою, не може бути веселою” [4, с. 108]. „Радість – це світ людського життя” [4, с. 110]. Смуток, печаль мислитель називає демоном, який мучить людину страхом смерті та можливих нещасть. Він нагадує про „вічну веселість боголюбних сердець”

[4, с. 118], вказує на те, що й Христос ніс радісну новину, не хотів скорботи, а навпаки, визволяв від скорбот і закликав до себе пригноблених та обіцяв спокій душі. Тим, хто називає Христа „меланхоліком”, філософ відповідає: „Христос – то радість і веселість, солодкість, мир і свято” [4, с. 118]. Радість і душевний мир дають людині „душевну міць”, якої „ніщо не в силі захитати й розбити” [4, с. 121].

Таким чином, оптимізм міститься ніби в центрі вчення Григорія Сковороди про людину. Не вагаємося також зазначити спорідненість його ідей з ідеями Тараса Шевченка, в деяких підходах якого радість посідає центральне місце. Підкреслюємо це тим більше, що Тарас Шевченко, як і Григорій Сковорода, сягає джерел радості при всьому усвідомленні трагічності буття. Правдива радість єднає людей. Григорій Сковорода збагнув, що людина, досягнувши найвищого щабля самопізнання, повертається обличчям до людини. Тоді досягає й щастя. Природа бо справжнього щастя, на думку мислителя, така: здобувши його, людина хоче мати якнайбільше причетних у ньому. Ми сказали б сьогодні, що душа цієї людини відкрита для людей і світу. Друге народження несе з собою почуття вдячності. Михайло Ковалинський згадує, що його вчитель любив виходити вранці в поле, щоб складати хвалу „разом з усією природою” Вічному Джерелу Буття. Мудрець зазначав, що „учиться вдячності” [9, с. 148].

Оповідь Михайла Ковалинського про містичні переживання Григорія Сковороди 1770 року з'ясовують виразно злам його в духовній сфері. Григорій Сковорода до того часу почувався рабом перед лицем Бога, а після зламу прийняв Бога в серці, пізнав його в любові. Мислитель писав, що в кожній людині борються добрий геній і демон, і це дозволяє зробити висновок, що він має на увазі і себе самого. Його біографи не годні сказати про це хоч щось. У їхніх описах він постає як гармонійна людина, ніхто не говорить про різку зміну, будь-який духовний злам. „Тільки поетові підказала його інтуїція, що мислителю довелося боротися з дисгармонійними потугами в його нутрі. Перед поетом постає мудрець, що молився в глибокій скорботі:

Мої гріхи препекельні да ж палили очі мої роками,

Серце висохло ожорсточене, мов адамант-камінь...

Хай я цю муку розрушу,

Тугу розтрощу –

Сліз в тебе прошу,

Втіш мене, Отче!

В тебе сліз благаю слізною, щоб вимити душу від лиха” [5, с. 215].

Поет збагнув, що пошуки правди й душевного миру мусили виростати з душевної муки, внутрішнього роздору, з великого прагнення гармонії. Адже мислитель був переконаний, що „внутрішня людина” не приходить у світ як щось готове, що її треба виборювати в собі.

Важливо підкреслити, що Григорій Сковорода поєднує в самопізнанні інтелектуальний акт з вольовим творчим зусиллям. В імперативі „пізнай себе” приховується другий імператив: стань собою, видобудь із себе свою

духовну суть, здійсни своє призначення! Самопізнання висуває мету: утворити духову особистість. Хоча внутрішній світ людини-мікрокосму і всесвіт-макрокосм приховують у собі незбагненні таємниці, проте мислитель стверджує, що їхня сутність одна і що шляхи їх пізнання збігаються чи, точніше кажучи, мають спільну вихідну точку. Тією точкою є самопізнання в метафізичному аспекті, яке веде від розкриття духовних глибин до трансцендентних глибин буття, або ж від мікро- до макрокосму. А веде воно тому, що структура мікро- й макрокосму проявляють єдність. Від самопізнання веде шлях і до богопізнання – найвищого досягнення людського духу.

Григорій Сковорода був свідомий того, що істину треба завжди наново відкривати і що мудрець ніколи не закінчує пошуків. Він був „вседушним шукачем правди”, як окреслив Михайло Ковалинський, тобто невтомним ентузіастом, що вкладав усю душу в свої пошуки.

Література:

1. **Глива Є.** Образ людини в творах Сковороди / Євген Глива. – К. : Вища школа, 2006. – 113 с.
2. **Горбач Н.** Невідомий Сковорода / Н. Горбач. – Львів : Кальварія, 2002. – 265 с.
3. **Горський В. С.** Історія української філософії / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 256 с.
4. **Горський В. С.** Історія української філософії: Курс лекцій / В. С. Горський. – [3-є вид.] – К. : Наукова думка, 1997. – 286 с.
5. Історія філософії України. Хрестоматія: Навчальний посібник / Упорядники: М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, І. В. Бичко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 315 с.
6. **Нічик В. М.** Образ мислення / В. М. Нічик. – К. : Либідь, 1997. – 204 с.
7. **Піч Р.** Про містику і метафізику Гр. Сковороди // Сучасність. – 1992. – №12. – С. 3 – 13.
8. **Сковорода Г. С.** Твори у двох томах / Григорій Савич Сковорода. – К. : ТОВ Видавництво „Обереги”, 2005. – 480 с. – (Т. 1).
9. **Сковорода Г. С.** Твори у двох томах / Григорій Савич Сковорода. – К. : ТОВ Видавництво „Обереги”, 2005. – 528 с. – (Т. 2).
10. **Сковорода Г.** Наркіс. Разглягол о том: узнай себя // Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2 т. [Т. 1.] – К., 1973. – С. 154 – 179.